С. І. БІЛОКІНЬ *(Київ)*

МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА В АРХІВІ В. Л. МОДЗАЛЕВСЬКОГО

(Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства) [1]

Словникові статті й біографії Вадима Львовича Модзалевського (1882—1920) характеризують його як визначного архівіста, генеалога, історика. Присяжним мистецтвознавцем він начебто справді не був і себе за мистецтвознавця не вважав. Незаангажованість вченого позначилась і на ставленні до нього. Скажімо, упорядники «Матеріалів до словника мистецтвознавців УРСР» (керівник колективу й відповідальний редактор Юрій Турченко), хоч і надто коротко та з помилкою в даті народження, Модзалевського репрезентували [2]. А вже в «Словнику художників України» (Київ, 1973), де, незважаючи на назву, мистецтвознавці також фігурують, його ім'я відсутнє.

І все ж таки доробок Модзалевського майбутні історики українського мистецтвознавства не обійдуть. Вони відзначать, зокрема, що Модзалевський був одним з піонерів мистецтвознавчого джерелознавства [3].

Як вчений він виріс із так званої лівобережної історичної школи [4], започаткованої Олександром Лазаревським. Лазаревський, правник за офіційним своїм фахом, особливого значення надавав матеріалам судочинства і явно недооцінював історично-культурну проблематику. Природно, що загальний культурний рівень країни в його працях виразно понижений, а характеристикам, що їх він давав тим чи іншим діячам, теж бракувало справедливості. Все це не раз викликало нарікання дослідників і громадськості.

Модзалевський інтенсивно заповнював прогалину, що утворилася. Його праці мистецтвознавчого характеру лежать саме в цьому річищі.

Дбаючи про розвиток українського мистецтвознавства, Модзалевський далекоглядно звернувся до його фактографічної основи — мистецтвознавчого джерелознавства. Окремі документи, акти, спогади друкували на Україні, безумовно, й до нього. В. Модзалевський поставив питання про систематичне видання писаних джерел з історії українського мистецтва. Вже на перших установчих зборах Секції мистецтв Українського наукового товариства (УНТ) 20 вересня 1918 р. він заявив, що додержуватися системи в науковій роботі за умов громадянської війни неможливо. Тому, стоячи на реальному грунті, треба зайнятися найголовнішим — «гуртуванням молоді, збиранням бібліографії по історії українського мистецтва [5], виданням архівних матеріалів, що стосуються до історії цього мистецтва» [6].

Історик мистецтва Федір Ернст свідчить, що Модзалевський «вирішив організувати при Секції спеціальне розшукування архівних матеріалів, що стосуються до історії мистецтва, і їх копіювання для архіву Секції» [7].

Але Модзалевський не обмежився лише постановкою завдання. Він

обгрунтував напрями, пояснив необхідність такої роботи. Вперше в українській мистецтвознавчій науці він з'ясував *роль і значення джерелознавчих студій як основи, фундаменту мистецтвознавства:* «Цю коротеньку згадку про давніх українських людвисарів та конвисарів,— писав він в одній із останніх праць,— закінчую побажанням, щоб Секція історії мистецтва Українського наукового товариства в Києві скоріше почала збирати по архівах матеріали для історії нашого мистецтва. Ці матеріали, опубліковані навіть у сирому вигляді, покладуть тверду підвалину для справжньої *документальної* історії українського мистецтва, якої ми досі не маємо й ніколи не будемо мати, якщо дослідувачі давнього українського мистецтва будуть оминати темні, холодні, брудні й, додамо ще один епітет, великострадні наші архіви» [8].

Цього мало: архівні студії Модзалевський вважав навіть за *умову вірогідності* подальших *мистецтвознавчих побудов.* «Будемо сподіватися,— стверджував він в іншій статті,— що дуже помітна постать [Григорія] Левицького не довго буде чекати дослідувача для себе, а тим часом, може, знайдуться ще нові архівні дані, й тоді образ Левицького і яко художника, і яко людини буде змальовано повно і вірно» [9].

Але високий клас Модзалевського як вченого-професіонала допоміг йому утримати в цих питаннях тверезу рівновагу. Вказуючи на мистецтвознавчі джерела, які *відбили* мистецьку суспільну свідомість, він не забував водночас про джерела, що *втілюють* цю свідомість,— самі п а м' я т к и [10], які санкціонують власне існування мистецтвознавчої науки. «Але це,— зазначав він,— одне завдання для секції мистецтва; друге — реєстрація з докладним описом та фотографуванням пам'яток нашого мистецтва [...]» [11].

Про практичні заходи Модзалевського в галузі мистецтвознавчого джерелознавства свідчать протоколи Секції мистецтв УНТ. На восьмому засіданні 5 липня 1919 р. вчений заявив, що коли йдеться про архівні матеріали до історії українського мистецтва, то видавати їх (систематично?) через складні поліграфічні умови зобов'язана насамперед Археографічна комісія УАН. Секція ж мистецтв, на його думку, могла б друкувати окремі збірники. 7 лютого 1920 р., на шістнадцятому засіданні, Модзалевського обрано на керівничого-організатора комісії по збиранню таких матеріалів. 21 березня, на вісімнадцятому засіданні, Секція ухвалила видати вченому на оплату копіювання матеріалів у місцевих архівах 5 тис. крб. Модзалевський організував роботу дуже швидко. 28 квітня, на двадцятому засіданні секції, він уже доповідав, що завершено списування «Опису о церковных манастиря Михайловського разных вещах» 1771 р. та опис майна Видубецького монастиря 1774 року [12].

У даному огляді аналізуються матеріали архіву В. Модзалевського, що зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН України. Частина паперів складає тут окремий, XII, фонд Модзалевського, а більшість — розподілено між I—III відділами. Загальний обсяг матеріалів — 8102 одиниці збереження й картотека (10 тис. карток). Обидва числа — орієнтовні.

Висунувши гасло збирання й видання архівного матеріалу, з історії українського мистецтва взагалі, сам Модзалевський зосередився на кількох окремих темах, які почав систематично обробляти. Рання смерть у віці 38 років перешкодила йому довести справу до кінця. Завершити Модзалевському пощастило небагато, насамперед працю, присвячену гутам. Тільки ж якість цієї праці виявилася така висока, що, на думку сучасного дослідника В. Рожанківського, монографія «відкрила новий етап у вивченні українського скла» [13].

Як видно з архівного матеріалу, спочатку вчений окреслив тему дуже широко. Збереглася обкладинка з написом: «Украинские гуты и

стекло. 1. Гуты» (II, 18603) [14]. Чернетка плану (II, 18602) має такий заголовок: «Гуты Черниговской губернии (или «Старые украинские гуты», в зависимости от материала, который удастся собрать)». Напис у дужках Модзалевський закреслив, і в передрукованому варіанті залишилися лише «Гуты Черниговской губернии» [15] (там же; 18597).

Про свої заміри Модзалевський розповідав: «Спочатку думав я обробити цю тему ширше й простежити це явище не тільки на вузькому географічному просторі, зазначеному вище, ба й на території всенької України, і до того хтів я освітлити всі його сторони: економічну, побутову, художньо-історичну та технічну. Була ще думка й хронологічно охопити якнайбільший протяг часу. Та обставини останніх років, коли не було змоги не то що дослідити архіви інших міст, але коли навіть важко було користуватися місцевими книгозбірнями та музеями, ба навіть коли пошта не функціонувала як слід,— ці обставини примусили мене звузити свою програму й обмежитися збиранням матеріалів, котрі стосуються до Чернігівщини за XVII—XIX ст.» [16]

Під час підготовки цієї праці до друку — вже по смерті дослідника, в 1926 р.— загальні археографічні, джерелознавчі ідеї Модзалевського було використано й конкретизовано. Редактор видання акад. Микола Біляшівський свідчив: «В листопаді минулого 1925 р. Археологічний Комітет при Українській Академії наук, в порозумінню з Секцією Мистецтва, ухвалив розпочати присвячені українському мистецтву видання під назвою «Monumenta et fontes artis Ukrainae», що складаються з двох серій: «Monumenta» — видання пам'яток мистецтва в формі монографій та альбомів, що давали б переважно ілюстративний матеріал, і «Fontes» — збірники архівного матеріалу, який торкається мистецтва й на який до цього часу зверталося мало уваги, хоча він містить у собі дуже цінні дані. У першу чергу ухвалено видати працю покійного В. Модзалевського «Гути на Чернігівщині» в серії «Fontes». Комітет мав намір, поруч з «Гутами на Чернігівщині», видати й том «Monumenta», присвятивши його українському гутному склу. Подання серії знімків із зразків скляних виробів, про які йде мова у В. Модзалевського, було б доповненням до його праць. Але, зважаючи на невеликі видавничі кошти Академії, довелося від цього заміру відмовитись» [17].

План видання, яке маємо перед очима, в принципі цілком відповідає тому, що його намітив сам вчений. У «Додаток» до книжки, як пояснено вище, не потрапило лише «...несколько иллюстраций из числа характерных предметов гутницкой промышленности» (II, 18602), проте вміщено «Покажчик місцевостей» і силуетний портрет автора роботи Г. Нарбута, датований 23 лютого 1919 р.

Рукопис і підготовчі матеріали збереглися далеко не повністю (II, 18597—604). Наприклад, загальної розвідки немає зовсім. Нариси про окремі гути є (II, 18597 та 18602), але папери перемішані, й серед біловиків лишилося чимало чернеток. Документів та реєстрів рухомого майна, де згадуються скляні вироби, знов немає. Збереглися родоводи гутницьких фамілій (Лосі, Білозерські, Скабичевські, Чумаки та Богинські [18]), а також покажчик скляних виробів (II, 18600). Видрукувано останній гірше, бо роки документів, по яких зафіксовано той чи інший термін, тут чомусь відсутні.

Розгляд виписок з різних джерел про гути, скло й кришталь, а також бібліографічних вказівок (II, 18603) показує, що в загальному нарисі зібрані матеріали використано не повністю. Дуже докладний — неопублікований — запитальник із 37 пунктів (II, 18698) свою актуальність, на жаль, втратив [19]. Збереглася чернетка відкритого листа Модзалевського

до газети про гути та відповідь на його заклик Петра Примоченка (II, 18603).

В архіві мистецтвознавця Данила Щербаківського зберігається великий «План видавничої діяльності Видавничого Т-ва «Друкарь», що передбачав підготовку цікавої бібліотеки «Українське мистецтво». До двох видань першої серії цієї бібліотеки, що умовно називалась «Розкішні альбоми з окремих галузей мистецтва», пряме відношення мав В. Модзалевський. У плані, отже, зафіксовано: «а) Український старовинний портрет. Автори: акад. М. Ф. Біляшівський, проф. К. В. Широцький (+), проф. Г. І. Нарбут, В. Л. Модзалевський [20], Ф. Л. Ернст, Д. М. Щербаківський. Зібрано до сотні знімків, частина тексту виготована до друку; б) Альбом Рігельмана (українське вбрання XVIII в.) з передмовою В. Л. Модзалевського. Текст набраний» [21].

З різних причин не було реалізовано жодного з цих видань, але їхній задум настільки важливий, що за матеріалами архіву й деякими додатковими джерелами про них слід розповісти докладніше.

21 травня 1918 р. М. Біляшівський, В. Модзалевський, Г. Нарбут і К. Широцький запропонували «Друкареві» здійснити присвячене портрету видання. Воно мало вмістити матеріал, починаючи приблизно з XV ст. й кінчаючи початком XIX ст. Передбачалося зібрати близько 200 портретів, а видання мало складатися з двох томів великого формату. Автором вступної розвідки «Історія українського портрету» передбачався Широцький [22]. Кожна таблиця повинна була містити лише один портрет, виконаний фототипією чи меццо-тинто, а кілька портретів виготовлялось у фарбах. До виконання фото залучались найкращі спеціалісти — Сергій Аршеневський та фотограф експедиції заготовки державних паперів Микола Негель. До кожного портрета планувалось додати біографію відображеної особи, коротку історію портрета й список літератури про нього. Кліше повинно було виконуватись за кордоном (у листі до ради Київської духовної академії говориться, що все видання друкуватиметься в Ляйпцігу — XII, 733). Георгій Нарбут брав на себе виготовлення обкладинки, форзацу й віньєток, а також догляд за художнім рівнем видання. Майбутні редактори в заяві обумовлювали, що «усі [його] вказівки повинні обов'язково виконуватись». У заяві підкреслювалося, що «взагалі видання повинно мати характер édition de luxe, на двох мовах: українській і німецькій, в кількості не менш [як] 600 примірників для кожної мови» [23].

12/25 листопада 1919 р. видавничий відділ «Друкаря» за згодою правління офіційно запропонував В. Модзалевському скласти біографічні нариси й кілька невеличких розвідок про іконографію окремих осіб (XII, 730). Того самого дня таку ж пропозицію зроблено й М. Біляшівському [24] (XXXI, 200). 1 грудня 1919 р. член правління «Друкаря» книгознавець Павло Балицький уклав із Модзалевським угоду, за якою останній мав написати низку біографічних нарисів про портретованих осіб обсягом до 5 аркушів, а також подати докладніші відомості про весь потрібний ілюстративний матеріал. Тираж першого видання визначався у 5 тис. примірників (XII, 732).

Збереглися 22 нариси Модзалевського. Їх присвячено: Василеві Дуніну-Борковському, Андрієві Стаховичу, Сергію Солонині; Євдокії, Петру Єремійовичу (чоловік попередньої), Степанові Васильовичу та Василеві Івановичу Родзянкам; Лукіяну, Євдокії (дружина попереднього), Іванові Тимофійовичу (онук Лукіянів) Жоравкам; Петрові та його батькові Івану Романовичам, Григорію та Івану Стороженкам, Петрові Войцеховичу і, нарешті, Марії (дружина Якима), Прасковії (дружина Семена), Іванові, Семену та Якиму Сулимам (XII, 36). Окремі нариси містять зведен-

ня важливих вказівок до іконографії. Так, В. Модзалевський нотує, що один оригінал портрета Івана Стороженка знаходився у с. Ржавці Прилуцького повіту у Михайла Павловича Стороженка й згорів до 1890 р. З цього оригіналу для проф. Миколи Ілліча Стороженка (с. Мормизівка Лохвицького повіту) та Володимира Андрійовича Стороженка (с. Велика Круча Пирятинського повіту) знято копії, й для збірки Василя Тарновського зроблено копію з мормизівської копії[25]. Інший, давніший оригінал (олія на мідяній дошці) належав М. В. Стороженкові (Київ). Між обома оригіналами, як вказує В. Модзалевський, були деякі відмінності, мабуть, вони належали до спільного, втраченого джерела.

З приводу портрета Петра Войцеховича (олія на залізній дошці), що зберігався в музеї Василя Тарновського, В. Модзалевський писав таке. Під час пожежі портрет був трохи пошкоджений: на лобі відпала фарба. У 1912 р. його промив і закріпив без застосування фарб митець-реставратор Микола Касперович. Пізніше завідувач музею Іван Рашевський здійснив нову «реставрацію», під час якої вжито й фарби. Немає потреби доводити, наскільки цінні такі вказівки для дослідника.

Малюнки з альбому Рігельмана мали виконуватись літографією за комплектом оригіналів, що належав студентові Політехнічного інституту Ф. Ф. Садовському[26]. Передмову написав В. Модзалевський, збереглась верстка цього видання (I, 12026). Друкувала книжку на папері «верже» Київська технічно-реміснича школа друкарських справ, причому частина примірників літографій мали бути пофарбовані аквареллю[27].

Після смерті Модзалевського було опубліковано його розвідку про ліярництво[28]. В архіві збереглися нотатки до цієї праці, але, на жаль, автографа, навіть чернетки, немає. Апарат статті багатший за бібліографічні нотатки в архіві — серед останніх немає вказівок на роботи Горбачевського (с. 4 статті), М. Макаренка (с. 13), О. Лазаревського (с. 19), П. Клименка (с. 20) тощо. Є і різночитання: в посиланні на книжку «Святитель Йоасаф Горленко» (с. 21) пропущено ім'я автора й упорядника М. Д. Жевахова; повідомляючи про дзвін 1587 р. із с. Зимного, Модзалевський посилається на усне повідомлення Д. Щербаківського, а в нотатках — на доповідь Прахова. Тим часом численні вказівки, наявні в архіві, у статті не використано: АЮЗР, т. X та XII; Труды XII археологического съезда, т. II; Діло, 1910, ч. 95, с. 124—126; Славянский ежегодник, 1876 (смесь и мелочи); Херсонские губернские ведомости, 1845, № 1 тощо. Чим це пояснюється, поки що сказати важко.

На жаль, в архіві Модзалевського майже нічого не збереглося від праці, яку він написав разом із Петром Миколайовичем Савицьким[29],— «Нариси мистецтва старої України. Чернігів»[30] (I, 12079; XII, 819, 851—853). Цікаво, що ескіз нарбутівської видавничої марки, призначеної для цього видання («Studio artis Ukrainae») зробив В. Модзалевський.

Як випливає з листівки Савицького до Модзалевського від 26 лютого 1915 р., книжка мала друкуватись у петроградському «Сіріусі». Про її кошторис Савицький домовлявся з власником друкарні Сергієм Трійницьким та її завідувачем Л. Савопуло. Кошторис вироблено подвійний — для крейдяного та для веленевого паперу. Кількість ілюстрацій сягала 46. У листівці Савицький відзначив: «Видал Нарбута. Обещал немедленно приняться за работу»[31].

Цікаві подробиці містить лист П. Савицького від 21 вересня 1914 р.: «Сегодня побывал я у Бориса Львовича (Модзалевського.— *С. Б.*); завез ему жизнеописание коллежской ассесорши Модзалевской и поговорил о деле. Борис Львович встретил мое повествование о проекте издания очень пессимистически; сообщил мне, что торговля книжных лавок пала на $^4/_5$ и не только отрицал возможность найти издателя, но, по-видимому, отно-

сился несколько скептически к самой идее издания в подобный момент. Тогда я показал ему нашу рукопись. Блюдо с сиренами, потиры, кубки и пр., особенно же «идолы» с Покровских врат произвели свое впечатление — и Борис Львович стал немного более оптимистом. Сначала он [плохо? [32]] относился к самому «укра[инскому?] искусству»; просмотрев же, при[знал?], что собранный материал не [только?] «более или менее», но «абсолютно интересен». Что даже есть вероятие, что Бунч-Бруевич (Володимир Дмитрович.— *С. Б.*) или «Огни» возьмутся печатать книгу, но исподволь, чтобы выпустить ее не ранее будущей осени. Борис Львович обещал поговорить с Бруевичем и, если я пожелаю, свести меня с заведующим делами в «Огнях». Но со своей стороны советовал не ставить себя в зависимость от издателей — а печатать самим, если есть возможность, исподволь. Только тогда книга может выйти хорошей» [33].

Здається, кошти на видання співавтори внесли порівну, причому за двадцятирічного Савицького заплатив батько, голова Чернігівської губернської земської управи. 11 лютого 1915 р. (дата за штемпелем) П. Савицький писав: «За свою статью в «Русской мысли» получаю по 10 коп. за строчку; всего получу, вероятно, между 160 и 200 руб.— так что здесь для нашего издания очищается 80—100 рублей — единственная лично моя часть во взносе [...]» [34].

За життя Вадим Модзалевський видрукував дві невеличкі книжечки, присвячені українському мистецтву: «Украинское искусство» (Чернигов, 1917) та «Основні риси українського мистецтва» (Чернігів, 1918) [35]. В історії мистецтвознавства — разом із тогочасними виданнями інших авторів — ці дві брошури особливо примітні: після довгих літ замовчування й анекційних насильств з боку шовіністично настроєних авторів тут вперше було визначено справжні межі українського мистецтва, його найважливіші особливості. Так популярні за своїм змістом нариси перетворилися на визначне суспільне явище, і в цьому, очевидно, найбільша вага цих видань. Тим часом лист Модзалевського до К. Широцького від 4 березня 1917 р.[36] розкриває ще одну деталь: виявляється, ці видання мали ще й конкретне практичне призначення. Модзалевський, секретар Чернігівського губернського відділу товариства захисту пам'яток, звернувся тоді до Широцького з проханням скласти інструкцію або короткий посібник, якими керувалися б співробітники відділу при описуванні пам'яток. Очевидно, Широцький з якихось причин не зміг взятися за таку справу. Виконав її Модзалевський.

Проблематики історії мистецтва торкається Модзалевський і в інших своїх працях. Наприклад, у неопублікованій досі статті про Іоанна Максимовича він звертає увагу на те, що синодики «любопытны и в отношении графическом, так как нередко украшены превосходным орнаментом и стильными заглавными буквами» (XII, 102).

Очевидно, історії порцелянового виробництва мала присвячуватися розвідка «До історії с. Полошок, Глухівського повіту». Ще в 1916 р. автор прочитав доповідь з цього питання на засіданні Чернігівської губернської архівної комісії [37]. На жаль, розшукати її текст не пощастило.

Документальні збірники, про які мріяв Модзалевський, не вийшли, але в архіві дослідника збереглася коштовна добірка старих актів, загальний заголовок якої написано рукою фондоутворювача: «Матеріали для історії українського мистецтва XVII—XVIII вв.» (II, 18837—58).

Деякі матеріали, що включено до справи, містять лише імена майстрів: це уривок допиту 1735 р. волоцюги («бродяги») Досифея (Дем'яна), сина батуринського маляра Іоакима Бовтутенка (арк. 3), перелік (1782) черниць-гаптарок Києво-Вознесенського монастиря (арк. 32), виписка з архіву Скоропадських, за якою Семен Словуцький 1711 р. «дозирав» у

Стародубі «муровщиков церкви нашої» (себто Скоропадського, арк. 52 а), та фіксація імен (1745) у сповідальних розписах Набережно-Микільської церкви у Києві — «інтелігатора» Василя, батуринського маляра Іоакима Бовтутенка та пізніше (1765) — київського іконописця Івана Косачинського [38] (арк. 54).

Окремо слід виділити документи, де вказано мистецькі пам'ятки: донесення (1767) ієромонаха Видубицького монастиря в Києві Спиридона Феодосієва до київської консисторії й посвідчення києво-подільського «сребраного діла майстра» Петра Синкгурського про срібні чарочки, помилково вписані до майна померлого ігумена Сифа Гамалії [39] (арк. 1—2), уривок із опису речей (бл. 1722) Ніжинського Благовіщенського монастиря з переліком кипарисних хрестів та срібної фляші з гербом Ст. Яворського (арк. 4), перелік видатків (біля 1740) пресвітера Свято-Покровської церкви у с. Заудайки Монастирської сотні за поновлення «маєстату» [40] (арк. 28), «реєстр расточенія» (1733) Пелагеї Забіли (арк. 29), майна Василя Забіли (1696, арк. 30) та речей покійної Агафії Солонини, переданих 1696 р. Данилові Забілі [41] (арк. 31).

Матеріали цієї справи містять й ширшу інформацію, аж до відносин митця й громади [42]: листування 1773—1775 рр. про заборону виконувати будь-яку церковну роботу нездатному художникові Василеві [43] (арк. 9—15) та пов'язане з ним донесення (1774) Федора Луччака, священика з с. Ревбинці поблизу Золотоноші, про доручення розписати «самою искусною работою» іконостас місцевої церкви Потапові Хоменку, з реєстром натурального гонорару (арк. 5—8), контракт (1727) із малярем і золотарем Василем Реклінським на виконання робіт у Полтавському монастирі [44] (арк. 16), лист Андрія Сулими (1756) та донесення полковникові Андрію Горленку (1757) про будівництво соборної Великобудиської церкви Іоанна Богослова [45] (арк. 57), папери 1720—1728 рр. про будівництво мурованої церкви в Каташинському (Семигірському) монастирі Новозибківського повіту [46] (арк. 18, 22—27, 33—45), контракт маляра Михайла (1729) на позолочення й малювання «в церкві святителя Христова Николая Кустичської» [47] (арк. 46), нарешті донесення (1753) генерал-майорові Хорвату від архітектора Степана Стобанського, що будував собор у Полтаві (арк. 47—50), та лист цього ж архітектора до полтавського полковника [48] (арк. 51). Про російсько-українські культурні зв'язки свідчить довідка 1766 р. про виконання московським цеховим майстром «Іваном Євфимовым сыном Титовым» ризи для намісної ікони Богоматері, що зберігалась у київському Софійському соборі (арк. 3), та контракт (1693) московського майстра Матвія Євфимова про збудування в Глухові мурованої церкви [49] (арк. 19—21).

Винятково цікаві вказівки містять, як звичайно, копії реєстрів. В одному з них (1724) описано майно Павла Полуботка, Семена Савича, Василя Жураківського та інших [50], в другому (1764) — майно Ганни Чарниш (II, 18816, арк. 1—2, 19). З цих описів довідуємося, скажімо, що в домі Івана Чарниша «в 2 светлице 5 окладных образов, 5 образов в рамах, 2 иконы, 2 картины: персона императорского величества и государыни императрицы, 7 зеркалов стенных» (арк. 1 зв.), а в седнівському будинку Якова Лизогуба [51] «во оных светлицах семь образов на цках (тобто дошках.— *С. Б.*), в том числе пять образов, оклад серебреной по полям, а два в рамках; картин по стенам сорок» (арк. 2).

Серед паперів родини Єньків зберігається виписка з парафіяльного літопису чернігівської Воскресенської церкви, цікава для дослідів монументального будівництва в Чернігові (II, 15591—924, Г—Ж, № 143). У листі священика з с. Пісок на Полтавщині Якова Каменецького від 12 червня 1904 р. наводяться тексти вкладних написів на стародруках та

на п'єдесталі напрестольного хреста (II, 17975), у листі благочинного, священика Воскресенської церкви у с. Чорнухах від 10 червня 1904 р. містяться відомості до історії Воскресенської та Миколаївської церков (II, 17976). Одночасно можна також зауважити про перелік іноземних золотарських виробів із Троїцького монастиря (XII, 90), короткі відомості про збудування церков і пожертвування до них від української старшини (II, 17980), квиток на одержання зошита з шести літографованих видів Чернігова 1845 р. (XII, 142), виданий 8 червня 1849 р., відкритий лист на перевезення пам'ятника 1812 р. з казенного Луганського ливарного заводу до Полоцька (II, 18615), лист з приводу будівництва пам'ятника Кочубею та Іскрі в Києві (XII, 762). У зошиті Т. А. Чарнолуського (XII, 70) п. н. «Мои заметки» розповідається про Чубківську ікону Богоматері (т. 2.— С. 66—67).

Важливою ділянкою джерелознавчих студій завжди було вивчення окремих персоналій. Вадим Модзалевський чудово це знав і працював у цій галузі і як дослідник (це була навіть його спеціальність), і як організатор: чергове Спільне зібрання УАН 8 лютого 1919 р. обрало його на посаду керівничого комісії для складання біографічного словника [52]. Матеріали для життєписів діячів мистецтва зберігаються і в його архіві.

Високоякісні добірки біографічних даних дають формуляри тих діячів, що перебували на державній службі: співробітників Малоросійсько-Чернігівської будівельної експедиції Адама Десенця 1828 р. (II, 15591—924, Г—Ж, № 127), Юхима Короткого (II, 15925—16136, № 62), Антипа Котляревського (там же, № 70) та архітектора Експедиції державного господарства (1799) за штатом практичної школи землеробства Мойсея Ушинського (II, 16658), академіка архітектури Миколи Гребінки (рідний брат поета: II, 15591—924, Г—Ж, № 98), чиновника при Керченському музеї старожитностей Якова Лазаревського (II, 16137—335, № 4).

5 лютого 1800 р. у проханні до Павла I про посаду шістнадцятирічний Микола Єнько повідомляв, що навчався в Галле (Саксонія) математики, історії, філософії, латині й малювання. Він бажав вступити до юнкерської школи та влаштуватися до Сенату титулярним юнкером (II, 15591—924, Г—Ж, № 143). У недатованому листі А. (Олександр?) Корсун прохав придбати йому в Одесі й за кордоном книжки й архітектурні та математичні прилади (XII, 297). Серед віршів і любительських вправ Вас. Домонтовича й членів родини Ждановичів зберігається запис романса П. А. Федотова «В весельи чару братскую...», присвяченого Юлії Тарновській (XII, 30). Шевченкознавців зацікавить формуляр Антона Лагоди, якого портретував Шевченко (II, 16137—335, № 1). Запис на візитній картці вказує, що на гроші видатного колекціонера Богдана Ханенка (31 тис. крб.) на Міжнародній виставці у Венеції за проектом Щусєва збудовано павільйон російського мистецтва, відкритий 1913 р.[53] (II, 16680).

Листування Модзалевського містить чимало подібних відомостей про окремих митців та пам'ятки (пор. листи М. Жука, Гн. Хоткевича та ін.). Є багато відомостей про ті чи інші мистецькі організації, про Георгія Нарбута, але підняти, як належить, інформацію з цілого архіву — завдання майбутнього.

Екскурс перший. Матеріали з історії геральдики.

Не слід думати, нібито дослідницька діяльність Модзалевського була ідеологічно індиферентна. Все своє творче життя вчений об'єктивно протистояв народницькій теорії єдиного потоку. Вважаючи, що українці — категорія не соціальна, а етнічна, В. Модзалевський присвятив своє життя історії національної аристократії. Найдоказовішим аргументом проти

теорії єдиного потоку, мабуть, досі лишається саме «Малоросійський Родослівник» Модзалевського, де в чотирьох капітальних томах (п'ятий залишився в рукопису) зведено величезний джерельний матеріал про українське дворянство.

Ідею видання, присвяченого старовинному портрету, Модзалевський виношував давно. Наприкінці 1913 р. він звернувся безпосередньо до голови Українського наукового товариства Михайла Грушевського з проханням підтримати його підприємство матеріально. Це була, зрештою, та сама тема, тільки вирішена ще у наочніших формах. Народник М. Грушевський відреагував листом від 2 січня 1914 р., написаним на бланку УНТ, де в постскриптумі відзначив (зберігаю правопис оригіналу): «Плян Ваш про портрети дуже симпатичний, але помогти в фінансованню його я, на жаль, тепер не можу, всі мої зусилля звернені тепер на придбаннє засобів для «України» і иньших задуманих нашим Наук.[овим] товариством видань. Ваш щирий М. Грушевський» (XII, 781).

Із мистецтвознавством ця проблематика, пов'язана з історією дворянства, перетинається передусім на тлі геральдики. В. Л. Модзалевський займався цією допоміжною історичною дисципліною, а ще багатші матеріали з геральдики збереглись у його архіві.

Виняткову цінність являє оправлена в грубий том збірка «Гербы фамилий Черниговского дворянства», укладена в 1892 р. із аутентичних актів заходами генеалога Григорія Милорадовича (II, 18518). Тут знаходимо герби таких родів: Янини та Яновські, Новаковичі, Косачі, Ка[о]рап[б]чевські (Остоя), Острозькі, Стопановські, Стаховичі, Турапські, Поцирки (Павенза), Вольські (Бялиня), Паульсони, Магеровські, Магеровські-Максимовичі, Миронови, Остроженицi-Іволги, Косинські, Лободи, Висоцькі, Богаєвські, Жукови, Сміловські (Лєщиц), Ілленки, Климовичі, Прачики, Нат[д]токи-Михайловські, Юницькі, Шевердинські-Максименки, Злотковські (Топор), Навроцькі (Шалава), С[к]вирські (Шалава), Омеляновичі (Колюмна), Зарубини (Заремба), Слабії (Лодзя), Полівичі, Дідевичі, Куліші (Слєповрон), Армашевські (Слєповрон), Забіли (Остоя), Подольські (Наленч), Марковичі, Миклашевські, Шапошникови (Шалава), Лусти (Наленч), Ольшанські (Яструб), Нечагенки, Покорські (Покора), Гурські, Драгомирови (копія), ще два примірники гербу Забіл, Вербицькі-Антіохови, Голяки, Якимахи, Дудицькі-Лишні, Антоновські та Соколови (мал. Ф. Соколова). Більшість композицій Чернігівського гербівника відзначається виключними мистецькими прикметами, що визначає рівень геральдичної майстерності в добу геральдиста Івана Чернявського. Ця збірка має також велике історичне значення. По-перше, вона заперечує думку Олександра Лазаревського й — навпаки — потверджує протилежну їй думку Модзалевського, за якою автори гербів української старшини використовували давні традиції польської геральдики [54]. По-друге, першоджерельний матеріал виявляє всю різноманітність форм щита, до яких вдавалися геральдисти XVIII ст. Це тим важливіше, що в найкапітальнішому виданні з української геральдики — «Малоросійському гербівнику» В. Лукомського та В. Модзалевського — подано однаковий картуш композиції Георгія Нарбута.

За зразок майстерності старих геральдистів може правити також чудово викопаний герб Томар (II, 24929). Окремо зберігаються герби Александровичів (II, 24918), Голованів-Мединських (II, 24922) та Савичів (листопад 1805 р.; II, 16489). У двох випадках маємо по дві композиції. Це герб Лизогубів — рисунок А. Трамбицького та багато досконаліший, але, на жаль, анонімний кольоровий малюнок, котрий засвідчи-

ли Михайло Судієнко, Йосиф Миклашевський, Григорій Галаган та ін. (II, 16137—335, № 18). Композицію герба Чарнолуських у 1828 р. виконав Мартин Скабертин, а в 1888 р. у Стародубі з нього зняв кольоровану копію І. Є. Калугін (II, 17784—832).

Як окрема одиниця зберігається збірка геральдичних печаток[55] (II, 18980; див.: II, 16336—485, № 6; 16523, 16850; III, 33946). Різні форми щита й розміри відбиток, використання різнокольорових мастик надали їм чару довершених творів мистецтва.

Маємо, нарешті, описи гербів: Ждановичів (II, 15591—924, Г—Ж, № 149) та Карпек (II, 15925—16136, № 39). Останній списано з оригіналу, що зберігався в Олександра Даниловича Карпеки, нарбутового приятеля.

Велику цінність для геральдистів мають грамоти на дворянство, часто кольоровані, прикрашені багатими бордюрами. Треба зазначити, що грамоти, надані губернськими предводителями дворянства й повітовими дворянськими депутатами однієї й тієї самої губернії, часто відрізняються між собою. Наприклад, у грамотах К. Москальського та В. Дейнеки-Косуновича (Новгород-Сіверська губ.) використано різні кліше. Якщо грамоти Г. Білоуса й К. Москальського виконано на звичайному папері, то грамоту В. Дейнеки-Косуновича — на пергаменті, а грамоту О. Гомолицького ще й кольоровано. Від грамоти Богушів цілком відрізняється грамота Г. Бобровського (Чернігівська губ.) — це звичайний набір без жодного оздоблення. Композицію грамоти Катеринославської губернії І. І., А. Г. та І. Я. Лисенкам створено за зразком грамот Новгород-Сіверської губернії. Відрізняються вони тільки горішньою частиною рамки й гербом у нижній, а також масштабом і обробкою деталей. Грамота Д. І. Лисенкові порівняно з попередніми має цілком іншу композицію. Грамота З. Бєлькєвича виконана аквареллю. Подаю реєстр грамот за губерніями, а в межах губерній — за хронологією:

Катеринославська губернія. Дмитро Іванович Лисенко, 13 травня 1794 р.; Влас Іванович Лисенков, 15 липня 1794 р.; Іван Якович Лисенко, 15 вересня 1794 р.; Андрій Григорович Лисенко, 23 вересня 1794 р.; Іван Іванович Лисенко, 8 грудня 1794 р. (всі — II, 16137—335, № 19).

Київська губернія. Андрій Ілліч Бережецький, 23 січня 1795 р., копія (II, 15591—924, А—Г, № 22).

Курська губернія. Микола Данилович Віденьєв, 10 жовтня 1794 р. (XII, 718).

Могилівське намісництво. Захаріаш Бєлькевич, 21 грудня 1795 р. (II, 18977).

Новгород-Сіверська губ. Онисим Микитович Гомолицький, 18 листопада 1792 р. (II, 15591—924, А—Г, № 91); Стефан Федорович Жадкевич, 10 грудня 1793 р. (II, 18975); Кузьма Васильович Москальський, 6 лютого 1795 р. (II, 15925—16136, № 95); Данило Андрійович Яценко, 13 вересня 1795 р. (II, 16865); Гнат Дорофійович Білоус, 20 вересня 1795 р. (II, 15591—924, А—Г, № 20); Іван Семенович Підгаєвський, 14 жовтня 1796 р. (II, 16336—485, № 18); Василь Костянтинович Дейнека-Косунович, 15 жовтня 1796 р. (II, 15925—16136, № 67).

Чернігівська губернія. Соколовичі, грудень 1790 р. (II, 16548); Григорій Денисович Бобровський, 29 жовтня 1791 р. (II, 15591—924, А—Г, № 24); Мокієвські-Зубки, 31 жовтня 1791 р. (II, 15925—16136, № 22); Іван Павлович Велентій, березень 1792 р. (XII, 714); Петро Іванович Забіла, 27 березня 1792 р. (II, 17692—700); Іван Ілліч Пелех-Книжка та його брат Купрій, 28 жовтня 1793 р. (II, 18985); Іван та Яким Самойловичі, 29 листопада 1794 р. (II, 16497); Богуші, 5 грудня 1794 р. (II, 15591—924, А—Г, № 29).

Окрему групу джерел становлять родовідні схеми. Інколи досвідчений майстер обирав для них композиційну форму генеалогічного дерева: Г. Левицький у 1745 р. для О. Розумовського (II, 17014, фото) та Г. Нарбут у 1912 р. для С. Трійницького (II, 18820, розд. XIII, негативи). В архіві зберігаються чудово акварельовані генеалогічні дерева Белькевичів (II, 18978) та Козакевичів (II, 18979).

Найбільшою працею Модзалевського в галузі геральдики стало видання фундаментального «Малоросійського Гербівника»[56], підготовленого у співавторстві з Владиславом Крескентійовичем Лукомським. Матеріали цієї праці збереглись у фонді Лукомського[57]. Серед паперів Модзалевського виявлено лише листування, що розкриває процес підготовки цього видання[58]. Його загальний план Модзалевський і Лукомський виробили вдвох улітку 1912 р. (III, 33070), але окремі питання довелось обговорювати й пізніше. Справа була надто складною.

До складу чернігівського дворянства, крім нащадків військових чинів XVII—XVIII ст., на початок XX ст. входило вже чимало осіб, зв'язаних із Чернігівщиною лише земельними надбаннями. Треба було вирішити, чиї герби подавати. Далі, більшість малоросійських гербів не була офіційно затверджена, отже, автори й тут повинні були спочатку домовитись, як бути з ними.

З листування видно, що Модзалевський прагнув охопити геральдичний матеріал Чернігівщини якнайширше. Позиція Лукомського, попри всю його авторитетність як знавця, була нечіткою й плутаною. З одного боку, основне завдання праці він вбачав у виявленні гербів незатверджених, невідомих (див. нижче). З другого — 21 жовтня 1912 р. він повідомляв, що збирається заготовити кліше гербів, офіційно затверджених і польських (III, 33069), а 7 грудня скаржився, що швидке розростання матеріалу може примусити «сократить объем даже малороссийских родов, ограничив их списком только **утвержденных уже в дворянстве**» (III, 33073).

Отже, 21 жовтня 1912 р. датується лист, де викладено міркування з цього приводу. Лукомський писав: «Сообщение Ваше о находке значительного числа новых гербов — меня радует, хотя и пугает[59] немного возможною необходимостью увеличивать объем издания и особенно количество рисунков, т. к. лишь после продолжительных убеждений мне удалось добиться у Гольке (видавця.— *С. Б.*) заготовки клише по 1 рублю со штуки (т. к. *самое малое* клише стоит у него 1,25), переходить же к «Уникону» (который, быть может, уступит и еще!) — не хотелось бы...

Вот, в виду этого меня смутило в Вашем письмо пожелание включить в «Малороссийский Гербовник» еще гербы великорусских фамилий, список которых Вы прислали мне также.

Правда, я нашел здесь знакомых мне Капнистов, Милорадовичей, Лисенок, но с другой стороны — я воздержался бы от внесения в *«Малороссийский* Гербовник» кн. Голицыных, кн. Долгоруких и др., и вот по каким соображениям:

1. Малороссийский Г.[ербовник] все-таки и прежде всего *Малороссийский*, и в основание его надлежало бы положить тот же критерий, что и в Ваш «Родословник», и если мы допустили некоторое расширение объема его в пользу *новых* родов, то исключительно — признанных в дворянстве по происхождению (доказанному по закону или историческими изысканиями) от малорусских войсковых чинов XVIII в. или земельных собственников *Малороссии*.

2. «Гербовник» наш имеет, собственно говоря, единственную научную цель собрать и выявить *неизвестные* гербы малорусских родов, и дополнение его гербами уже Высочайше утвержденными и нами лишь перепеча-

тываемыми объясняется *лишь уступкою Малор[оссийскому] дворянству* для облегчения наводимых справок.

3. Я сомневаюсь также в удовлетворении Рюриковичей и Гедиминовичей найти свой герб в «Малороссийском Гербовнике», помещение каковых туда нами может еще вызвать нападки на нас и научной критики.

Поэтому я высказываюсь *против* внесения в «Гербовник» великорусских гербов (список которых, в таком случае, далеко не исчерпывает всех родов, внесенных в родословные книги Мал.[оросийских] губ.[ерний] и *просил бы Вас*, в случае лишь настойчивого желания дворянства включить и эти гербы родов, по тем или иным *местным* соображениям близких Черниговской губернии, *передать мое предложение* составить *«дополнительный список с гербами»*, который может быть помещен в конце «Гербовника» [60] (III, 33069).

Коли 16 листопада 1912 р. Сенат відвідав О. К. Рачинський [61], Лукомський домовився з ним вмістити герби великоруських фамілій у додатку або у другому томі (III, 33072). Про цю саму зустріч розповів Модзалевському й сам Рачинський: «Сегодня виделся с Лукомским, условились относительно рисунка герба, картуш останется, кроме гербов с щитодержателями, над короной будут помещаться надшлемные эмблемы. Относительно русских родов я вполне согласен выпустить их особым приложением, о форме и содержании которого поговорим при свидании; он возбуждает вопрос о печатании всего в Чернигове, если бы оказалось возможным подобрать шрифт и бумагу. Но об этом тоже переговорим при свидании» [62].

Тим часом лишалася ще одна проблема — співвідношення предмета «Малоросійського Гербівника» з Чернігівським гербівником, що його мали б підготувати геральдисти. Дворяни-видавці запропонували використати перший як частину у виданні другого. Ця пропозиція, втім, не мала наслідків просто через те, що видання не було продовжено.

Третім співавтором видання по праву слід вважати Георгія Нарбута, оскільки глибоко орієнтувався він у суті справи, остільки суверенну позицію обіймав. Універсальний картуш він виконав до 29 вересня 1912 р.— на той час уже було замовлено кліше й 100 відбитків бланків для гербів із запасом [63] (III, 33067). «Картуш недурной,— відзначав Лукомський,— сделан по образцам со старинных малор.[оссийских] портретов» (там же). Ця фраза дуже важлива. З неї видно, що Лукомський не давав Нарбутові зразок картуша. Насправді його форму митець запозичив не з портретів, а, як відзначав сам Лукомський пізніше [64], із рідкісного видання: Marc de Wilson de la Colombière. La Science heroique. 2èd.— Paris, 1669) (див. заставку на початку аркуша з присвятою an Marquies de Lourois et de Courtenay). Не виключено, що цю заставку вказав Нарбутові його друг Сергій Трійницький. Нарбут, зрештою, міг і сам натрапити на неї. Георгій Лукомський оцінює його ерудицію дуже високо: «Він знав також геральдику, палеографію, історію і знаменито розумів бібліографію у всіх питаннях, що його цікавили» [65]. Недурно 1 грудня 1914 р. Нарбута одноголосно обрано на члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії [66].

Узявши до уваги таке блискуче — з фахового боку — співавторство, треба визнати видання «Малоросійського Гербівника» за один із найзначущіших витворів чернігівсько-петербурзького історичного гуртка [67], хоча з вини Лукомського видання має певні дефекти.

У винятково цікавому листі В. К. Лукомського від 1 листопада 1912 р. обговорюється мистецький бік видання й основні його принципи. «В основание издания,— писав Лукомський,— насколько я понял, при-

няты были два *кардинальных* положения, отступление от которых казалось мне недопустимым.

1. Я подарил Черниговскому дворянству мой труд *«Малороссийский Гербовник»,* содержание которого достат[оч]но ясно из самого титула, определяющего и его границы. Только малороссийскими родами интересовался я, исследованию геральдики только *их* посвятил я свое время, находя для себя удовлетворение в систематической разработке известной исторической темы.

Иной задачи я на себя и не брал. И, если Черниговскому дворянству угодно использовать мой материал не в прямом его назначении, а включить лишь его как часть в практическое издание Черниговского Гербовника, т. е. «сборника гербов всех родов, внесенных в родословную книгу этой губернии» — то я, не находя достаточных оснований к привключению в него только тех 20 фамилий, список которых Вы мне прислали,— и полагая, что для *действительной* полноты такого «Черниговского Гербовника» следует описать и воспроизвести гербы *всех* вообще родов, отмеченных у гр. Милорадовича (в його Родословнику.— *С. Б.*), я принужден, к сожалению, отказаться пока от этого труда впредь до выработки новых условий, при которых выполнение его я нашел бы для себя приемлемым.

Должен однако сознаться, что никакие благоприятные для новой работы условия не вознаградят потери моего труда в смысле его научной «цельности». (Компромиссом могло явиться только «Приложение», о котором я уже писал Вам в предыдущем письме).

2. Изданию нашему *решено* было придать художественный облик. Художественность заключается, понятно, в стиле. Таким стилем для нашего издания, по соглашению, принят был *стиль елисаветинского барокко* — эпохи расцвета малороссийской геральдики. Поэтому, в противовес скучным гербам современной офиц.[иальной] геральдики, казалось, уместным противопоставить *неутвержденные* малороссийские гербы в тех их формах, которые наиболее употребительны были в далекое, красивое время. Шрифт, заставки и концовки, а наконец, и стильный же фронтиспис должны были создать тот ensemble, который сделал бы нашу книгу действительно художественным творением. И должен сознаться, что Е. И. Нарбут, воодушевленный моею мыслью и своими разысканиями таких прототипов истинно малорусских тенденций в орнаментике той эпохи — нарисовал прелестный и *жизненный, вполне геральдический* картуш, как бланк для облегчения своего безвозмездного труда, который был ему, однако, дорог своею художественною *законченностью.* Правда, при *официальном* утверждении эти художественные формы были бы отвергнуты, но ведь для официального «Гербовника» существует вообще иной бланк трактовки герба (на котором все равно не предположено было останавливаться, тем более, что для этого пришлось бы совершить *незакономерный* акт присвоения неутвержденным гербам вида гербов Высочайше уже утвержденных, хотя это и было бы практичнее всего). Что же касается тех черниговских дворян, которые могли бы усмотреть в данных картушах *единственно* правильную форму щита, то 1) для таковых предполагалось дать разъясняющее предисловие и 2) ради таковых вряд ли следует жертвовать художественным обликом гербов, вырезка которых на печатях, как Вы можете усмотреть из нашей коллекции оттисков печатей — в количестве 300 000 — допускается в самых разнообразных формах.

После беседы моей с Е. И. Нарбутом по содержанию Вашего письма — мне удалось его склонить к заготовке нового проекта бланка, представляющего обычный щит, покрытый дв[орянской] короной *простого чертежного рисунка;* этот последний, по словам Е. И., несомненно,

заставит его переменить и *стиль* врисовки фигур, которые должны будут принять более схематический, нежели художественный оттенок. При такового рода перемене окажется неуместным и желание наше придать изданию елисаветинский стиль, а след.[овательно] сделает смешным и предполагаемый богатый узорами пышный фронтиспис.

Обещая сделать мне еще один бланк, Нарбут подтвердил, что он идет лишь на компромисс, так как другого типа бланков он *иначе, как по заказу*, рисовать не предполагает (шлем без намета рисовать нельзя, так как это значительно вытягивает рисунок, особенно когда имеется наплемник, опущение которого там, где он показан, *недопустимо»)* (III, 33070).

Під час згаданого побачення з О. Рачинським Лукомський домовився, що з двох нарбутівських картушів краще зупинитись на першому, художньому (III, 33072). Тоді ж таки, 16 листопада, він обіцяв закінчити описування гербів до Різдва й запитував, чи будуть іще кальки (там же). Матеріали продовжували надходити: 15 лютого Лукомський дякував за нову партію гербів (III, 33075), а 20 квітня повідомляв: «Весь материал по «Гербовнику» привел в систему и жду последнюю партию Ваших калек. Материал настолько значительный, что, думаю, придется сократить для печати. Но об этом поговорим при свидании» (III, 33079). Передати рукопис Модзалевському для генеалогічних додатків Лукомський збирався навесні 1913 р. (III, 33073—4).

Про роботу Нарбута Лукомський 29 квітня писав: «Нарбут рисует довольно успешно и к 1 июня обещает все закончить; выходит очень хорошо! [...] Нарбут очень просит Вас предоставить ему 1 экз. Нашего *Родословника* (3 части). В свою очередь, он готов сделать Вам ex — libris по Вашему вкусу. Если согласны, вышлите книги, хотя бы на мое имя, я ему передам» (III, 33078). Згодом Модзалевський і Нарбут потоваришували, й доводиться шкодувати, що екслібриса не було створено ні тоді, ні згодом.

Тим часом основні труднощі з виданням стояли ще попереду. Одержавши тривожні звістки із столиці, Модзалевський вирішив звернутися безпосередньо до друкарні «Сіріус», куди на той час перенесли видання гербівника. Л. Савопуло 7 березня 1914 р. відповідав йому: «Письма и телеграммы Ваши получил и прошу не беспокоиться о сроке выхода книги. Со своей стороны сделаю все возможное, чтобы выпустить книгу к сроку, если меня не будут задерживать. Все клише (польские и из гербовников) сделаны, остаются нарбутовские, которые почему-то Лукомским не сдаются в работу. [...] 2 листа в работе,— в печати» (III, 34305). Але того самого дня, що й Савопуло, про справжні причини затримки розповів Модзалевському Яків Жданович[68]. Його лист добре доповнює повідомлення Лукомського й Савопуло, хоч відзначається виразною недоброзичливістю до сухого й офіційного, а подекуди ледве не зарозумілого геральдиста: «Виделся с «паном Егором Нарбутом»[69]; полысел, потолстел, франтом стал и похорошел. С первого марта имеет дочь Марину. Зайду к нему в воскресенье; там будут: пан Тройницкий, Чемберс и другие.

Между прочим, я давно хотел черкнуть,— козни строятся с гербовником. Не знаю, почему, все делается так, чтобы к маю не был готов. Я спрашивал на этот счет пана Егора Нарбута, он также недоумевает, говорит, что 100 шт.[ук] сдал до Рождества, 100 после Рождества и на днях сделает последние рисунки; очень хочет отметить в издании, что за подлинность и правильность их не отвечает; приводил мне много доказательств неправильных рисунков, сравнивая их с рисунками гербов, помещенными на портретах и гробницах. Л[укомский] не обращает внима-

ния и говорит, что в массе ошибки допустимы. Во всяком случае, все делается так, чтобы к маю он не вышел; даже Л. К. Савопуло его торопил и обещает сделать все к маю, но он заявил ему, что к маю все равно не будет готово. «Критики», в свою очередь, ждут не дождутся выхода труда столь «сановного» маэстро [70], от которого «зависит, когда его выпустить»... Хотят отдать ему подобающие почести. Но «сановник» столь «важный и гордый» еще не знает того, что в Сенате его будущий знаменитый труд, о котором много разговоров, от которого масса обещаний — не даст ему ожидаемого. В Сенате кто-то пустил — «несвоевременно!!!» — «[...] украинец и гордый поляк». Идет это с верхов. Князи строятся, чтобы книга вышла после дворянских выборов,— вероятно, он «так хочет», так как он независим в этом труде и сам себе хозяин... Я думаю при встрече с ним охладить его сановность и сообщить о том, что пущено было в Сенате. Наверное, с «несвоевременного» издания будет снято автором собственный чин и звание, а сама фамилия, по недосмотру корректора, выйдет Лукавский» (III, 32622).

Книжка в «Сіріусі», зрештою, вийшла, але її вигляд не задовольнив цілком ні Рачинського, ні Модзалевського. Крім інших недоліків, виявився той, що Лукомський про додаток із російськими гербами «забув». 17 травня 1914 р. Олександр Рачинський писав: «Вышел наш Гербовник. По-моему, хорош. Только Лукомский таки накрутил (перозб.), так и не выпустил русских гербов. Мы говорили с Вашим братом, решили положиться на Ваше мнение, выпускать ли теперь же недели через 2 те русские утвержденные гербы, список которых у Лукомского, или же выпустить потом (?) уже все по возможности Высочайше утвержден[ные] русские гербы родов, записанных в Черниговской губернии. Вопрос в том, много ли недостает или [если] очень немного и незначительных, [а] может быть, и отсутствующих фамилий, то возможно сделать первое, дав его бесплатным приложением. Если таких много, то выпустить дополнительный том за плату. Обдумайте, пожалуйста, решите и напишите своему брату» [71].

У проспекті видання було зазначено: «Небольшое количество экземпляров книги будет отпечатано на особой бумаге, с раскрашенными от руки гербами; на такие экземпляры также принимаются предварительные заявления (стоимость подобного экземпляра около 20—25 рублей)» [72].

Про ці примірники, про якусь плутанину в книзі, нарешті про реакцію Модзалевського на неї довідуємося з листа Рачинського від 18 червня 1914 р.: «Вернувшись из Петербурга в Татево, получил Ваше, полное мрачного отчаяния, письмо. Очень сожалею, что за все Ваши труды и заботы об издании гербовника Вы получили по поводу его столько неприятностей; во всяком случае мне бы не хотелось, чтобы Вы уменьшили заранее определенное количество Ваших экземпляров. Относительно раскраски нужно, конечно, пока ее прекратить, ограничившись заказанными экземплярами; постарайтесь, если возможно, высчитать точно расход и приход к середине июля, когда я собираюсь быть в Чернигове, и ликвидировать эту операцию безубыточно для дворянства [73]. Напечатано ли было что-нибудь в исправление того, что было перепутано, в «Черниговском слове»?» [74]. Оскільки лист Модзалевського до Рачинського поки що невідомий, з'ясувати подробиці неможливо.

Екскурс другий. Мистецька збірка Модзалевського.

Робота в галузі мистецтвознавства мала для вченого особливий характер. Мистецькі пам'ятки були не просто предметом його досліджень, він жив ними, кохався в них, завзято їх колекціонував.

Про його захоплення знали, його плекали родичі й знайомі. 26 жовт-

ня 1908 р. Олександра Єгорівна Модзалевська писала: «[...] теперешняя молодежь не дорожит древностию; я Вам, ежели Господь поможет устроить наше дело, и я из залога возьму свои вещи, то получите дяди Василия Семеныча саблю золотую, на которой он носил ордена» (III, 33279).

Відомий випадок, коли Модзалевський, навпаки, розставався з речами своєї збірки. Збереглась його заява (тоді ще юнкера Миколаївського інженерного училища) до Музею антропології та етнографії петербурзької Академії наук від 30 січня 1900 р. Він передав тоді череп, срібного персня, срібну сережку, вісім срібних бляшок та інші речі, знайдені 18 липня 1899 р. під час розкопок семи могил поблизу с. Курсько-Узминської волості Гдовського повіту Петербурзької губернії (XII, 724).

У споминах його друга, архівіста Якова Ждановича, написаних наприкінці 1944 р. у формі листа до Л. Б. Модзалевського [75], переказано його розповідь Борисові Львовичу Модзалевському, що містить цінні відомості й про колекцію: «Я начал мою повесть с 1914 года. Описал внутренность занимаемого им отдельного флигеля дома Дв[орянского] соб[рания] — типичной постройки еще сороковых годов прошлого столетия. Главный подъезд — парадный с уличного фасада в три окна, второй подъезд с балкончиком во дворе, третий подъезд в сени и огромных размеров, как и кабинет,— кухню. Флигель тянулся по двору, имел шесть комнат, 4—5 темных передних, сени, ванную комнату, кухню и комнатку, видимо, для швейцара, где помещалась столярная мастерская Вадима. Все комнаты были обставлены прекрасной мебелью, старинной, красного дерева или карельской березы. Стены увешаны картинами, гравюрами, миниатюрами.

Огромного размера кабинет в три окна фасада на улицу был уютен и производил впечатление тесного; зимою здесь всегда топился камин. При входе в кабинет сразу нельзя было сообразить: кабинет ли это или музей, или антикварный магазин. Все стены до отказа были увешаны портретами. Шкафы красного дерева уставлены старинным серебром, фарфором, стеклом. Стоял даже стенд с миниатюрными портретами. Огромный стол красного дерева был завален книгами и работами Вадима. Библиотека размещалась в прекрасных шкафах и на полках в «передних» комнатах. Видно было, что зарабатывает Вадим неплохо и весь свой заработок вкладывает в «антикварию» и наряды жены» (арк. 102—103 зв.).

Таке захоплене збирання старовини було Модзалевському все ж не під силу, і в листі того самого Якова Ждановича від 19 лютого 1915 р. пробивається його сердечне вболівання й протест щирого друга: «Я сам иногда в душе ругаю тебя за безрассудство, что платишь безмерно, сплошь и рядом, за то, что тебе не по карману, а, главное, за те вещи, цены на которые винтятся. Думаю: работает день и ночь на эту безделушку, укорачивает для нее свою жизнь... Разве я не прав, Вадя? Разве ты не должен, не обязан думать о том, что тебе необходимо хоть один месяц отдыхать в году, так чтобы совсем не работать ни над чем? Для этого необходимо куда-нибудь уехать подальше, посидеть у моря, погреться на солнце, пожить с природой... Поехать за границу, поглядеть или, вернее, «поглазеть» без толку. Я переписывал для гр. Уваровой письма ее мужа к Герцу, которые хранятся в Академии; и он отдыхал и работал; у меня складывалось убеждение при чтении его писем, что каждый полезный человек обязан думать если не о себе самом, то хотя бы о любимом деле. Видишь, любя тебя, я жалею не только о твоем недомогании; я знаю, что твоих трудов никто не продолжит. Ты укорачиваешь свою жизнь, не думая о любимом детище... Где твои деньги, чтобы ты мог полечиться вполне основательно? На кой черт они будут издеваться из-за

стекла витрины, над грустящими рукописями в шкафу и столе! Правда, я не пилил тебя, ибо видел, что собирание их тебе доставляет большое удовольствие, и сам я люблю их, ибо они «ласкают взор» мой, но это ведь эгоизм только мой. И тебе, и мне, и делу, и всем близким — вещи в твоей квартире стоят не только не по карману, но больше. Нет, Вадя, мне кажется, что и меня ты не поймешь... Флюиды, ради Бога, на помощь!!» (III, 32628).

Переїхавши 10 квітня 1918 р. до Києва (XII, 818), Модзалевський оселився в свого друга Георгія Нарбута. Брат геральдиста, художник Георгій Лукомський у своїх загалом сумбурних і надто фамільярних споминах розповідає: «Звонок — и отворяется дверь. Модзалевский с улыбкою просит жаловать. По полу протянуты цыновки полосатые, как на интерьере Зеленцова или Ф. П. Толстого. Вешаю пальто, вхожу. Зальце. Полна комната книг, фигурок. Подобрал за год Егор Иванович и мебель карельскую, чудную. Что за диван, экой длины! Хороши бытовые портреты. Налево комнатка, полна книг, эта рабочая келья Модзалевского» [76].

Докладніший опис збірки міститься в іншій книжечці Г. Лукомського: «Егор Иванович Нарбут и Вадим Львович Модзалевский — о них идет тут речь — обставили две своих приемных «парадных» комнатки, как могли лучше, с трогательностью девичьей. Свез Вадим Львович из Чернигова,— где жил он перед тем года четыре во флигеле Дома дворянства секретарем,— свез он сюда [...] картины свои — три любимых портрета, два примечательных натюрморта, да стекло старинное украинское — медведки, фаянс межигорский, полтавские игрушечки глиняные, фарфоровых чашек «миклашевских» с пяток, тканей да ковриков ярких несколько штук, чернофонных, что попроще, ковров десяток, и книг — целую комнату! Ими завалил все полки: была эта библиотечка редкая, подобранная, по генеалогии, истории и искусству Украины. В углу, среди груд неразобранных книжек, стояла простенькая, узенькая кровать. Рабочий стол всегда завален был рукописями,— гранками из типографии — то к «малороссийскому» Родословнику «Стороженковскому», то к статьям в журналах. Как отшельник жил Вадим Львович. Серый костюм, узенький, тесный, бледное, с точеными, красивыми чертами лицо, борода длинная; глаза смотрят спокойно, радушно, ласково; видно, только и интересует его — архив какой-нибудь, да грамота жалованная, да гербок панский» [77].

У тяжкі роки громадянської війни ця затишна квартира перетворилась на визначний культурний осередок. Сюди приходили поети Павло Тичина й Михайло Семенко, художник Юхим Михайлів та Микола Бурачек, композитори Яків Степовий та Пилип Козицький, режисер Лесь Курбас, інші діячі. За часів денікінщини, розповідає Юхим Михайлів, «виникає думка про створення особливого колективу, мистецької родини, щоб об'єднати працівників різних галузей мистецтва на ідеологічній платформі» [78]. Частий гість цього гостинного дому Д. М. Щербаківський згадував: «Бувало... на Георгіївському провулку... увечері в великій вітальні напівтемно. На стінах неясні силуети старих портретів; м'яко виступають світлі лінії меблі карельської берези на тлі синіх обоїв. В. Л. Модзалевський (покійний; він жив у Г. І.), стомившись після наукової праці, награє на піаніно улюблену арію веденецького гостя з «Садко». О. Соловій (теж зараз уже покійний) наспівує «Щедрий вечір», другі про щось балакають; стоїть гомін. Двері в сусідню їдальню розчинені, і там стоячи і низько зігнувшись над великим столом, Г. І. [Нарбут] кінчає обкладинку для чергового видання. Біля нього на підлозі — дітвора, Данько й Маринка возяться з цяцьками» [79].

Збірка Модзалевського, що зручно розмістилась на Георгіївському провулку, мала яскраво функціональний характер. Вона підтримувала творчу, доброзичливу атмосферу довкола працівників мистецтва, а окремі речі з неї використовувалися безпосередньо в їхній роботі. Зберігся документ із сумарним описом його колекції: «До комісаріату по Головному управлінню мистецтв та національної культури [80].

Заява

Згідно з наказом т. комісара по Головному управлінню мистецтв та національної культури маю честь подати при цім відомості про ті предмети старовини та мистецтва, які зберігаються в моєму помешканні по Георгіївському переулку, 4.11, пом. 2, а саме:

1. Шкло: 46 пляшок, 2 півника, 2 стаканця синього та червоного шкла, 16 ведмедиків [81], 11 хрустальних бокалів, 15 рюмок, 4 барила, 29 інших предметів з шкла;
2. Фарфор: 26 чашок, чайниць та інших предметів;
3. Портретів: масляних різних розмірів 50 [82], мініатюр 15, літографій — 1, гравюр — 7;
4. Межигорського фаянсу 10 предметів;
5. Килимів різних розмірів 5;
6. Старовинних ікон 5;
7. 6 бісерних предметів;
8. 10 старовинних перснів;
9. Картин різного розміру й змісту старовинних 10;
10. Рукописів в оправах 9 і багацько окремих документів [83].

На всі зазначені вище речі прошу видати мені охоронний лист, при чім зазначую, що цими речами користуюся при своїх дослідах по історії українського мистецтва я, а проф. Г. І. Нарбут, в якого я займаю частину помешкання, користується ними при своїх художніх працях. В. Л. Модзалевський. 14.II 1919» (XII, 669) [84].

За кілька днів, 18 лютого Модзалевський одержав охоронного листа: «Згідно з розпорядженням комісара по Головному управлінню мистецтва та національної культури предмети старовини та мистецтва, які зберігаються в помешканні Вадима Львовича Модзалевського (Георгіївський пр., б. 11, п. 2), знаходяться під охороною комісаріата і через те не підлягають жодним реквізиціям, а саме помешкання не має бути реквізоване без відома комісара по Головному управлінню мистецтва та національної культури.

Комісар по Головному управлінню мистецтва та нац. культури
(підпис)
Керуючий канцелярією *(підпис)* [85]» (XII, 671)

Гарантуючи безпеку колекції, органи влади мали право вимагати якоїсь віддачі. Збереглася недатована записка на бланку Політуправління Київського окружного военного комісаріату: «Прошу предоставить на выставку, устраиваемую для т. т. красноармейцев и рабочих, картины из Вашей коллекции» (I, 12037).

Коли 31 серпня Київ захопили денікінці, під загрозою опинились не лише колекції, а й саме життя збирачів. Добре поінформований Яків Жданович зауважує в споминах: «Белогвардейцы ищут Вадю, чтобы его расстрелять. Товарищи скрывают Вадю под Киевом» (арк. 111—111 зв.).

Відмова денікінців підтримати українські інституції, де працювали Модзалевський і Нарбут, позбавила їх коштів. Спочатку трохи допомагало їм видавництво «Друкарь», з яким вони співробітничали. «Характерно,— розповідає Павло Балицький,— що після кожної виплати частини гонорару за (нарбутівського) «Енея» Модзалевський приносив щось із старовинних речей своєї збірки в подяку. Звичайно, що ті речі подорожу-

вали назад на Георгіївський завулок, а колекція срібних старовинних монет таку подорож відбула кілька разів» [86].

Та згодом знемоглось і видавництво. Збіркам прийшов кінець. Як це трапилось, докладно пояснює Федір Ернст: «Прийшла нужда — доводилось продавати речі, одяг. Нарбутова візитка повисла у вітрині комісійної крамниці на Хрещатику, а напроти через вулицю — в вітрині «Друкаря» — вмістився напис: «Українська старовина, килими, шкло (ведмедики, штофи), портрети та ін. продаються. Георгіївський пер. 11, пом. 2». Це обидва приятелі — Нарбут та Модзалевський — почали розпродувати свої збірки. Акуратний Модзалевський склав докладний каталог, проставив ціни. Що мусили почувати ці люди, що всім серцем були віддані цій українській старовині? Не пощастило їм і тут. Приятелі порозбирали речі, але платили поволі — бо самі сиділи без грошей. А комісійну крамницю, де продавався одяг, було розграбовано під час подій 2—4 жовтня. Нарбут схуд за цей час, зблід, став жовтим, часто обурювався. Найбільше діймала його нечінка, яка й стала пізніше причиною його передчасної смерті. Сумував і Модзалевський — вся його величезна праця над рятуванням та концентрацією архівів була тепер анульована, його обвинувачували в більшовизмі» [87].

А наступного, 1920-го року, обидва друга померли.

[1] Першу частину огляду «Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского» див.: Археографический ежегодник за 1979 год.— М., 1981.— С. 266—273. Цю, другу частину, написано 1979 року для збірника оглядів фондів рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. Публікується вперше.

[2] Українське мистецтвознавство.— К., 1970.— Вип. 4.— С. 113.

[3] *Білокінь С.* Проблеми мистецтвознавчого джерелознавства // Образотворче мистецтво.— 1990.— Січень—лютий.— № 1.— С. 31—32.

[4] *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя.— [К.], 1928.— С. 488—500.

[5] Це завдання виконував мистецтвознавець і бібліограф Олександр Йосипович Гуцало (нар. 26 серпня 1892 р. у Києві). Він навчався в Києво-Печерській гімназії (1902—1911), де викладали В. Ляскоронський, Ф. Істомін та ін., після чого вчився на історичному відділі історико-філологічного факультету університету св. Володимира, спеціалізуючись у проф. Григорія Павлуцького з історії мистецтва. Повного курсу він, здається, не закінчив. У листопаді 1915 р., коли університет перебував в евакуації в Саратові, Гуцало рахував себе — втретє — на четвертому семестрі. Його батька Йосифа Андрійовича (у вересні 1910 р. був залишений на 23 рік надстрочної служби як фельдфебель нестроєвої команди) на той час було взято на фронт. Потрапив до армії і єдиний брат Іван (нар. 30 червня 1894 р.). Турботи за них, а також потреба підтримувати матір Софію Григорівну перешкоджали його заняттям. У 1917 р. О. Гуцала звільнили за невнесення плати, й 25 серпня він прохав про поновлення (Київський міський державний архів.— Ф. 16, оп. 464, № 2959.— Арк. 2, 8, 9. 25 зв.; оп. 465, т. 2, № 3235, арк. 36—36 зв.— Далі КМДА). Гуцало опублікував покажчик літератури з археології та історії мистецтва: Ucrainica. Книжки й неперіодичні видання років 1914—1917 // Наше минуле.— Липень — серпень 1918.— № 1.— С. 192—196. Рукопис ширшого, ретроспективного покажчика, датованого жовтнем 1918 р., зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН України, Х, 12612. Цю працю було призначено теж для «Нашого минулого». Секретарем редакції журналу був В. Модзалевський, і на рукописі його рукою було вписано примітку «Від редакції», що містила прохання надсилати додатки до цього покажчика й до того, що був вміщений у першому номері.

23 січня 1919 р. О. Гуцало запропонував В. Модзалевському опублікувати в журналі його покажчика перекладної літератури обсягом не менш як 6 аркушів (XII, 836). Кінчилося на тому, що журнал припинився, а 23 грудня 1919 р. помер і сам Ол. Гуцало. Див. його некролог: Збірник Секції мистецтв [УНТ].— К., 1921.— [Том] 1.— С. 136. У цьому виданні надруковано дві його розвідки — «Надбанні хрести українських церков XVII—XVIII вв.» (с. 31—38) та «Стародубське барокко» (с. 39—42). На практичних заняттях у Г. Павлуцького в осінньому півріччі 1914 р., перебуваючи на четвертому семестрі університету, Гуцало подав останню працю як реферат. На другому семестрі (весняне півріччя 1913 р.) подав реферат «Про

зовнішні прикраси новгородських храмів» (КМДА.— Ф. 16, оп. 465, т. 2, № 3335.— Арк. 23, 26). Ю. Гуцало був одружений із Євгенією Миколаївною Пилющенко (Там же.— Оп. 464, № 2959.— Арк. 1).

[6] *Ернст Ф.* Протоколи засідань Секції мистецтв Укр. наукового т-ва в Києві // Збірник Секції мистецтв.— С. 154. Про Ф. Ернста див.: *Білокінь С.* «Київ мене породив» // Мол. гвардія.— 1971.— 21 груд.— № 249 (2901).— С. 3; *Федір Ернст.* Бібліографічний покажчик.— Суми, 1987.— 34 с.

7. *Е.*[*рнст*] *Ф.* Вадим Львович Модзалевський // Збірник Секції мистецтв.— С. 133.

[8] *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва: (Про людвисарів та конвисарів) // Збірник Секції мистецтв.— С. 22. Розрядка оригіналу. Людвисарством звалося відливання різних речей з міді, конвисарством — із цини (олова). Ці дві галузі охоплював термін «ліярництво».

[9] *Модзалевський В.* До біографії українського штихаря Григорія Левицького // Збірник Секції мистецтв.— С. 30.

[10] Пор.: *Белоконь С. И.* Предмет и задачи литературоведческого источниковедения. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— М., 1978.— С. 12—13.

[11] *Модзалевський В.* До історії українського ліярництва.— С. 22.

[12] *Ернст Ф.* Протоколи засідань.— С. 157, 161, 162, 163.

[13] *Рожанківський В. Ф.* Українське художнє скло.— К., 1959.— С. 7.

[14] Тут і далі в шифрах РВ ЦНБ АН України вказуються: римськими цифрами — номер фонду чи відділу, арабськими — номер одиниці зберігання.

[15] У списку праць В. Л. Модзалевського, готових до друку на кінець 1918 р., зазначено: «4. Гути на Чернігівщині. Знадібки для історії української промисловості та прикладного мистецтва. (Доклад, якого прочитано в 1918 р. на засіданні секції історії мистецтва УНТ)». Опис праць В. Л. Модзалевського // Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року.— К., 1919.— С. 81).

[16] *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині / За ред. та з передм. акад. М. Біляшівського.— К., 1926.— С. 8.

[17] Там же.— С. 5.

[18] 30 серпня 1916 р. В. Модзалевський прохав С. Таранушенка, який того року саме закінчив Харківський університет, надіслати йому номери справ Харківського архіву, що стосуються гутників (у списку прізвищ більше), гут, скла й скляних виробів (II, 18603). Вони познайомились невдовзі перед цим, і Модзалевський, на той час відомий вчений, переписав Таранушенкові, тодішньому студенту, дані про іконостас з рідкісної книжки XVII ст. про чудо Єлецької Богородиці (*Білокінь С.* Мистецтвознавець, етнограф: (До 80-річчя від дня народження С. А. Таранушенка) // Нар. творчість та етнографія.— 1969.— Листопад—грудень.— № 6.— С. 67); *Його ж.* Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України.— 1989.— № 3.— С. 12—18, 4 іл.).

[19] У цій самій теці зберігається ще карта Чернігівської губернії (II, 18604) та складений невідомою рукою список справ, що стосуються окремих дворянських родів,— втім, на арк. 2 тут є й «Гутники, гути» (II, 18599).

[20] Старовинними портретами Модзалевський цікавиться завжди: у чотирьох томах Родослівника він опублікував близько сотні портретів (21 портрет Родзянок, 12 — Кочубеїв та ін.).

[21] Науковий архів Інституту археології АН України, ф. 9, № 61, арк. 2. План складено після 13 вересня 1919 р. (К. Широцький уже покійний) і перед 23 травня 1920 р. (Г. Нарбут ще живий). Ці хронологічні рамки можна, здається, звузити. 12/25 листопада 1919 р. М. Ф. Біляшівському запропонували написати нарис про П. Мартиновича для серії монографій «Українські художники» (XXXI, 200), а 16 січня 1920 р.— взяти на себе огляд художнього та художньо-промислового відділів так званого Першого державного музею, яким він керував, для складання путівника по ньому (XXXI, 201). Оскільки в «Плані» ці роботи за Біляшівським уже було зафіксовано, це дає певні підстави для припущення, що створено план між 16 січня й 23 травня 1920 р.

[22] Листи К. Широцького до В. Модзалевського від 12 березня й 1 травня 1914 р. з численними відомостями про старовинні портрети (II, 18819 а). У списку рукописів Широцького пера Левка Биковського, за інформацією П. О. Балицького, зазначено, що вступну розвідку до двотомника «Історія українського портрета» він так-таки тільки «мав написати» (Збірник Секції мистецтв.— С. 144). Отже, Широцький встиг видрукувати лише статтю про похоронні портрети: *Широцький К.* Дещо про давні портрети // Сяйво.— Р. Б.— 1914.— Липень—Серпень—Вересень.— Числа 7, 8, 9.— С. 198—202; 4 репр. (її рукопис — I, 12514).

[23] Книгарь.— Лютий 1919 р.— Число 18.— Стовп. 1155; Вересень—Жовтень.— Число 25—26.— Стовп. 1877; XII. 728, 693—4.

[24] На документі є підпис секретаря видавництва В. Модзалевського.

[25] Ці відомості наведено в статті: *Стороженко Н.* Полковник прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки (К портретам) // Киев. старина.— Т. 29.— 1890.— Апрель.— С. 167.

Деякі відомості про портрет Івана Стороженка опубліковано ще давніше. У 1882 р. А. С-ко (Андрій Стороженко?) розповів, що на той час у Мормизівці в садибі батька Миколи Ілліча — Іллі Яковича Стороженка зберігалась не копія, а старовинний оригінал. З цього портрета «чудову копію» зроблено для Володимира Андрійовича Стороженка (с. Велика Круча). Див.: *С-ко А.* Старинные малороссийские портреты // Киев. старина.— Т. 3.— 1882.— Сентябрь.— Изв.— С. 577—579.

Із порівняння заміток випливає, що між 1882 та 1890 рр. Ілля Якович помер, бо новим власником Мормизівки став його син, видатний літературознавець (нар. 1836 р.). Можна припустити, що після цього троюрідний брат діда останнього Михайло Павлович Стороженко (пар. 1815 р.) зажадав портрета їхнього спільного родоначальника Івана. Віддаючи портрета, Микола Ілліч зняв копію. Оригінал у Ржавці згорів.

У сучасній літературі на портрет Ів. Стороженка звернули увагу Платон Білецький та Павло Жолтовський. Перший з них вважає портрет за «досить винятковий», що «видається серед усіх незвичайною композицією». Мистецтвознавець припускає: «Коли портрет Івана Стороженка у Київському музеї не є оригіналом XVII ст., то можливо, це — «чудова копія» *(Білецький П.* Український портретний живопис XVII—XVIII ст.— К. 1969.— С. 127).

Дуже високу оцінку дає портретові й П. Жолтовський. Але він підкреслює в ньому зовсім інше: строгий монументалізм, простоту й невибагливість образу. Що ж до композиційних особливостей, а тим більше рисунку рук тощо, то все це П. М. Жолтовський відносить за рахунок копіїста 40—50-х років XIX ст. *(Жолтовський П. М.* Український живопис XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 147). Як бачимо, врахування різного обсягу вихідних історичних даних, а, відповідно, й різні методи джерелознавчого аналізу приводять дослідників до різних висновків.

[26] Бюро по обстеженню архівів Чернігівської губернії при губернській архівній комісії сподівалося (1914) залучити його до роботи, оскільки він «интересуется стариной и нередко оказывал услуги архивной комиссии» (XII, 686). У листі до В. Модзалевського (квітень 1920 р.) краєзнавець Ю. Виноградський повідомив, що цехові книги мали надсилатись до УАН із Чернігова через Ф. Садовського (XII, 823).

[27] *Книгарь.*— Вересень—Жовтень 1919 р.— Число 25—26.— Стовп. 1877.

[28] *Модзалевський В. До* історії українського ліярництва.— С. 3—23. Прочитано як доповідь на засіданні Секції мистецтв УНТ (вул. Трьохсвятительська, 21, 23 березня 1920 р. В Українському Науковому Товаристві // Боротьба.— 1920.— 21 березня.— Ч. 63.— С. 2).

У досьє Влахопуло зберігається лист священика Воскресенської церкви м. Куринька від 8 червня 1904 р., де наведено написа на дзвоні, датованого 1763 р. (II, 15591—924, А—Г, № 61).

[29] Про нього, майбутнього євразійця, див.: *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник.— Киев, 1914.— Т. 4.— С. 431.

[30] Георгій Парбут. Посмертна виставка творів.— К. [1926].— С. 137; Книгарь.— Грудень 1917 р.— Число 4-е.— Стовп. 220. Рукопис зберігається в Архіві Географічного товариства при РАН у Санкт-Петербурзі.— Розряд 46.— Оп. 1.— № 35 (вказівка Ф. П. Максименка).

[31] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 35.— Арк. 6.

[32] Слова в дужках відновлюються здогадно: куточок листа, одірвавшися, наглухо приклеївсь до другого аркуша.

[33] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 35.— Арк. 3—3 зв.

[34] Там же.— Арк. 7.

[35] Обидва видання оздобила Павла Діденко. Її малюнки виконано літографічним способом (Книгарь.— Грудень 1917 р.— Число 4-е.— Стовп. 220; пор.: Там же.— Березіль 1918 р.— Число 7-е.— Стовп. 416).

Діденко Павла Кирилівна (псевдонім: П. Дід; народ. 27 квітня / 10 травня 1893 р. у Берестечку — померла 16 травня 1975 р. у Москві) — художниця й архітектор. Народилась у родині сільського вчителя. Жіночу гімназію закінчила з правом на золоту медаль. З 1913 р. вчилась на керамічному факультеті у школі Штіглица. У 1916 р.— продавець у книгарні чернігівського губернського земства, згодом — коректор у місцевій газеті. На початку 1918 р. працювала художником-декоратором у Першому українському радянському театрі та вчителькою малювання у Першій українській школі ім. М. М. Коцюбинського. Брала участь в організації видавництва «Сіверянська думка». У 1930 р. закінчила архітектурний факультет Московського вищого державного художньо-технічного інституту (ВХУТЕИН). З 1929 р. до початку війни працювала як архітектор в архітектурно-планувальному управлінні московської міськради, брала участь у складанні генплану реконструкції Москви. З 1935 р. Діденко — член Спілки радянських архітекторів. Брала участь у відбудові Великих Лук, Владимира, Калінінграда, Миколаєва. Її чоловік — Костянтин Семенович Дорофієв — у 1920—1923 рр. завідував чернігівським відділом наросвіти, у 1927—1937 рр. працював як доцент (історик з фаху) у Ростовському-на-Дону уні-

верситеті. Див.: *Півторадні В.* Безсмертя дерева // Деснянська правда.— 1971.— 16 січ.— № 11 (13496).— С. 3; Радянське літературознавство.— 1969.— № 12.— С. 80; В нашем доме // Сов. культура.— 1961.— 7 дек.— № 146 (1326).— С. 3. У травні 1977 р. архів Павли Діденко надійшов до рукописного відділу ЦНБ АН України.

[36] З огляду на важливість цього документа наводжу його повністю: «Его Высокородию К. В. Шероцкому. Многоуважаемый Константин Витальевич. После долгих поисков Вашего адреса, наконец, нашел его и потому имею возможность Вам писать. Как всегда, и на этот раз письмо мое будет содержать в себе очень большую просьбу, а именно: помочь своими авторитетными указаниями в составлении инструкции по приведению в известность всех памятников искусства и старины Черниговской губернии. На меня, как на секретаря недавно возникшего Черниговского отдела Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины, возложена эта задача, имеющая очень ответственный характер и сложная. Не имея под руками никаких образцов подобных инструкций и личного опыта по их составлению, я совершенно затрудняюсь выполнить эту работу срочного характера и потому и решаюсь беспокоить Вас, как лицо, специально посвятившее себя изучению украинского искусства и старины. Весь район нашей губернии в смысле наблюдения разделен между рядом лиц, взявших на себя обязанность привести в известность все, что есть на местах ценного из предметов искусства и старины, а также сообщать Отделу о всех угрозах уничтожения и порчи памятников и предметов прошлого. В этой работе, требующей знаний и опытности в распознавании и оценке данного памятника или предмета, очень важна была бы инструкция, в которой были бы схематично и ясно изложены особенности местного, украинского архитектурного стиля, живописи, резьбы, вышивок, скульптуры и вообще всего искусства; в этой инструкции надо указать то, что подлежит регистрации и охране и почему, на основании каких данных следует признать данный памятник или предмет заслуживающим внимания со стороны Отдела. Мне представляется, что перед рядом вопросов, на которые следует лицу, производящему регистрацию, ответить, надо было бы (очень коротко, конечно) составить нечто вроде руководства с изложением особенностей украинского искусства, имея в виду памятники архитектурные и вообще вещественные.

Не сомневаясь в том, что задачи Отдела должны быть близки Вам и что Вы, если только имеете возможность, поможете ему выполнить это важное дело, я очень прошу Вас, многоуважаемый Константин Витальевич, набросать проект такой инструкции. Если эта просьба окажется для Вас исполнимой, то имейте в виду, что в своих регистрационных работах Отдел предполагает опираться главным образом на молодежь, т. е. на элемент, хотя и горящий желанием быть полезным Отделу, но не твердый еще в знаниях, и что поэтому инструкция должна быть ясной, определенной и краткой. Не разрешите ли Вы также предложить Вас в члены нашего Отдела? Вы бы очень обрадовали меня своим согласием на это. Лично я усиленно провожу мысль о расширении просветительной (издательской) деятельности Отдела, и в «портфеле» последнего имеются уже две работы, посвященные Черниговской старине. Вообще мне бы очень хотелось видеть Вас среди лиц, принимающих деятельное участие в занятиях Отдела, который, мне кажется, не может не стать в конце концов проводником в широкие массы знаний о местной украинской культуре и ее высокой ценности. Я надеюсь, что все это должно вас порадовать и что Вы найдете возможным некоторые из своих исследований в области искусства и старины отдать для издания их Отделу.

Буду с нетерпением ожидать от Вас ответа на все эти вопросы и просьбы, а пока позвольте пожелать Вам всего наилучшего. Мой адрес прежний — Чернигов, Дом дворянства. Искренне Вас уважающий В. Модзалевский. Марта 4 дня 1917 года. № 68» (Архів Державного музею українського образотворчого мистецтва.— Ф. 2 Широцького, од. зб. 1.— Арк. 47—48).

[37] Спис праць В. Л. Модзалевського.— С. 81.

[38] Реєстр стародубівських іконописців із 110 тому Рум'янцевського опису В. Модзалевський передав для опублікування іншому авторові (Україна.— 1917.— Кн. 1/2.— С. 106—107, 114—115).

[39] Архів Київської духовної консисторії.— 1767 р.— № 37. Тут і далі використано примітки В. Модзалевського.

[40] Виписано з матеріалів того самого архіву.

[41] Збірник «Забіли», що належав Товариству Нестора-літописця.

[42] Пор. дослідження: *Каманин И. М.* Договоры о сооружении церквей в Малороссии в XVIII веке: (Оттиск из журнала «Археологическая летопись Южной России» за 1903 г., № 6).— К., 1904.— 14 с.

[43] У документах він значиться як «Василь Павлов», але це патронім, а не прізвище: «1773 года, сентября 12 дня, в силе предписанного его преосвященства определения, иконописец Василь Павлов о написании ним в церквах иконостасов в канцелярии духовной консистории допросом показал: «1. Он, иконописец Василь, лет от

роду имеет 49, сын умершего епархии Переяславской, вотчины кафедрал[ь]ного Переяславского м[о]н[а]стыря села Лялинец половинного священника Павла Григориева, а матере Елены» (арк. 10).

[44] Полтавська ратушна книга.— Арк. 201—202 (примітка копіїста).

[45] Збірник «Полтавщина», що належав Товариству Нестора-літописця.

[46] Іван Каманін у 1903 р. вказував, що ці документи в оригіналах (за його підрахунком, дев'ять) передав йому Микола Біляшівський. В. Модзалевський посилається вже на збірку актів, що належала Товариству Нестора-літописця, № 40, 35, без № 37, 42, 32, 31, 38, 39, 36.

[47] З матеріалів Товариства Нестора-літописця, № 41 (документ надійшов від М. Біляшівського через І. Каманіна).

[48] З рукописів О. Ф. Кістяківського.

[49] Опуб.: *Плохинский М. М.* Архивы Черниговской губернии // Древности: Труды Археографической комиссии Имп. Московского археологического общества.— М., 1899.— Т. 1, вып. 3.— Приложение.— Стовп. 34—35.

[50] Оригінал зберігався в архіві Чернігівського окружного суду, № 8 (із справ, на той час призначених для Архіву міністерства юстиції).

[51] Досліджений у виданні: *Таранушенко С.* Лизогубівська кам'яниця у м. Седневі: Провідник.— [Х.,] 1932.— 52 с.

[52] Перший піврік.— С. 82.

[53] Пор.: *Лазаревский Ив.* Б. И. Ханенко и его собрание // Солнце России.— Февраль 1913 г.— № 7 (158).— С. 5. Картину І. Ю. Рєпіна «17 октября 1905 г.», яку цензура заборонила виставити на 41-й пересувній виставці, експоновано в Римі, де її придбав Б. І. Ханенко (Артистична хроніка // Вісн. культури і життя.— Січень 1913.— № 1.— С. 10). Цю картину репродуковано: Солнце России.— Март 1913 г.— № 11 (162).— С. 6; Свободным художествам.— Февраль—апрель 1913 г.— № 2-4.— С. 13.

[54] Книгарь.— Жовтень 1918 р.— Число 14.— Стовп. 852—853.

[55] У «Малоросійському Гербівнику» із збірки Модзалевського репродуковано геральдичні печатки лубенського полковника Андрія Марковича (1716), стародубівського — Тимофія Олексійовича (1678), лубенських — Дмитра Зеленського (1703) та Івана Сербина (1673). Див.: *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский Гербовник.— СПб., 1914.— С. XVIII та вклейка після неї.

[56] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский Гербовник.— СПб., 1914.

[57] Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.— Ф. 986, оп. 1, № 26. Особливу цінність мають тут оригінали гербів різних форматів: Паскевичі (ескіз і остаточний стан), Капністи (те саме), Скоропадські (те саме), Білозерські, Лишини, Кованьки, Ізмаїльські, Плаксини, Немировичі-Данченки, Гаркушевські, [Милорадовичі], Довгалевські, Савицькі, Тимченки, Трійницькі, Роговичі, Псьоли, Товстоліси, Фененки, Малами, Виридарські, Єремєєви, Крицькі, Лихопої, Якимахи, Романченки, Луб'яновські [Труханови? Погоня Польська У.] Витковичі, Глушанінови, Слєпушкіни, Шмакови, Андрушевські [Рубєш], Барановські, Богородицькі, Гатцухи, Карпеки-Логвинови [Карп], Котляревські, Маслюкови, Нарбути II, Надтоки-Михайловські, Прудникови, Сахновські [?], Скерлети, Чигринці, Юркевичі II та Якимовичі.

Щодо листів Модзалевського до Лукомського, то вони загинули. В «Хроніці мого життя» останній під 1942 р. занотував: «*Февраля,* 7 (ночью).— Пожар в доме, начавшийся с моей квартиры и погубивший все дотла и, в том числе: *архив* (еще не переданные: 26 портфелей с материалами, Личное дело, мои «Записки» с 16.VI. 1914 по 25.I.1942 г. и письма корреспондентов ко мне с 1911 по I.1942 г); *коллекции* (гербовых печатей — матриц — 350; оттисков — св. 10 000; гербовых рисунков и др. матер[иалов]; фарфора — 120 №№ и Super — exlibris 70 книг и друг[ого] бытового материала) и *библиотеку* — ок. 10 000 экз. книг и брошюр по 1) вспомогательным историческим дисциплинам (гл.[авным] обр.[азом] геральдика, генеалогия, дипломатика и сфрагистика), 2) археографии, 3) библиографии, 4) искусству и усадебной литературе, 5) мемуарам, 6) personalia (биография и иконография) и 7) справочным изданиям по истории» (там же.— № 77.— Арк. 103).

У моїй збірці зберігаються герби: Батурські, Бетулинські, Билевичі, Борозни, Борсуки, Бугаєвські I та II, Будлянські, Бутовичі, Буяльські, Велентії, Величковські, Висоцькі, Вовкушевські, Войцеховичі, В'язовики, Гайові, Галузевські, Гамалії, Ганжі, Гаркушевські, Гончаревські (той самий — Гетуни), Грибовські, Гришанови, Гудим-Месенцови, Долинські, Єсикорські, Жайворонкови, Жуковські, Зеленські, Карновичі, Карташевські, Катериничі, Кафтановські, Кир'якови I та II, Климовичі, Ковтуновичі, Козловські, Колодкевичі, Комаровські, Корнієнки, Косачі, Костенецькі (той самий — Цесарські), Лайкевичі, Липські, Листовські, Лісеневичі, Лобисевичі (той самий — Райпольські-Радичі), Ломиковські, Лузанови й Мисаковські (той самий — Порохонські), Малиношевські, Мануйловичі, Мартиновичі, Мешетичі (змінений Они-

щенки), Мироненки, Мовчани, Моїсеєнки-Зарівні, Нарбути I, Нестелії, Никифорови, Новикови, Ноздрі, Нуджевські, Огієвські, Ограновичі, Озерські, Омельяновичі, Онопрієнки-Шовкові, Отрішки, Предремирські, Расторгуї (той самий — Стаховичі), Ренчицькі, Рклицькі, Романовські, Савойські-Єзучевські, Свічки, Святобливо-Коробкини, Семенови I та II, Сердюкови, Силевичі, Силичі, Силичі-Алиферови, Случановські, Соломки, Спадщенки-Кич, Спичаки-Заболотні, Сполатбоги, Стожевські, Стоколенки-Кириленки, Стопановські, Сухоти, Тарасенки, Тимківські, Товстоноги, Топькі, Троцькі-Сенютовичі, Туранські, Філонови (Філоненки), Ханенки I та II, Хоменки, Християновичі, Чайки, Чарниші II, Чуйкевичі, Шемшукови, Шрамченки та Ягжули (всі 120,5×159—153 мм).

[58] Можна припустити, що за життя Модзалевського в його архіві зберігались і інші матеріали. 15 лютого 1913 р. В. К. Лукомський писав йому про нову партію кальок героїв: «Впрочем, весь этот материал, вероятно, сохранит для Вас всегда особое значение, так как используемые гербы будут даны нами по бланку и, следов. [ательно], будут изменены несколько в своих внешних формах» (III, 33075).

[59] С точки зрения материальной (примітка В. К. Лукомського).

[60] Вартий уваги відгук видатного геральдиста С. М. Трійницького в рецензії на вже виданий Гербівник: «По нашему мнению, единственным правильным является принцип, принятый В. Л. Модзалевским при составлении им Малороссийского Родословника, в который включены только роды, происходящие от малороссийской старшины...» // Гербовед.— 1914.— Октябрь.— С. 156.

[61] Рачинський Олександр Костянтинович — голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії з 7 червня 1909 р. до 10 квітня 1915 р. // Тр. Черниговск. губерн. учен. архив. комис.— Чернигов, 1915.— Вып. 11.— Вклейка між с. 2 и 3, портрет).

[62] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 32.— Арк. 13 зв.— 14. Коми розставлено відповідно до сучасних норм. На листі рукою Модзалевського олівцем дописано дату — 17 листопада. Її вчений узяв, напевно, із штемпеля. Отже, вийшла помилка в один день: зустріч відбулася, як повідомив Лукомський, 16-го.

[63] У друкарні Голіке й Вільборг за 9 крб. 16 коп. (III, 33058).

[64] ЦДІА У Москві.— Ф. 986, оп. 1, № 26.

[65] *Лукомський Г.* Спогади про Нарбута // Нова громада.— Рік II.— Лютий—квітень 1924.— Ч. 2/4.— С. 38—40.

[66] Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии.— 1915.— Вып. 11.— С. 213. Тут не місце заглиблюватися в це питання, але слід зауважити, що історичні знання Нарбута не були, звичайно, безмежні. Герб Моїсеєнків-Зарівних він підписав «Моспенки-Заровные», а Липських — «Липеки»,— очевидно, ці прізвища він звідкілясь переписав, не розібравши добре почерку. Нарбут був бездоганний у подробицях мистецьких.

[67] Про нього див.: *Белоконь С.* Георгий Нарбут // Искусство.— 1977.— № 2.— С. 64; Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів.— С. 35—39.

[68] Жданович Яків Миколайович (народ. 18/30 березня 1885 р. у с. Хріновці Городнянського повіту Чернігівської губернії — помер 5 квітня 1953 р. в Москві) — визначний архівіст та історик. Навчався в Полтавському кадетському корпусі (закінчив у 1905 р.) та Київському військовому училищі, звідки був виключений за зв'язок із Б. П. Жаданівським. У 1908—1909 рр. працював у Чернігівській ученій архівній комісії, у 1909—1913 рр.— служив в архіві конференції Академії наук, у 1913—1914 рр.— секретарем комісії та секретарем редакції «Истории Академии художеств». Брав діяльну участь у влаштуванні відділу «Малоросія» на виставці «Ломоносов та Єлизаветинська доба». Обраний членом Російського військово-історичного наукового товариства, Чернігівської та Полтавської вчених архівних комісій, дійсним членом Петербурзького археологічного інституту. У 1917—1918 рр. головував у комісії по збиранню архівів Південно-Західного й Румунського фронтів. За радянської влади завідував охороною палаців та музеїв Південного берега Криму («ОХРИС Наркомпроса Крыма»). У 1921—1923 рр. на пропозицію Дмитра Багалія рятував бездоглядні архіви Чернігівщини. У 1923—1932 рр. Я. Жданович — один із організаторів та старший архівіст-консультант Центрального архівного управління СРСР, згодом — заввідділом біо-бібліографічного словника «Деятели революционного движения в России», а з 1936 р.— старший співробітник Інституту світової літератури ім. Горького. Працював як експерт-консультант під час розподілу архівних фондів між союзними республіками. Дружина — Галина Олександрівна Ліндфорс.

[69] Так звали Нарбута в Петербурзі.

[70] Я. Жданович має на увазі успішну офіційну кар'єру Лукомського: 27 березня 1914 р. наказом міністра юстиції його призначено на члена «присутствия» Гербового відділення Сенату, а 16 червня відряджено до виконання обов'язків управителя цього відділення.

12 квітня 1918 р. Лукомського залишено на цій самій посаді (тоді саме відділення перетворено на Гербовий музей, а з 1931 р.— на кабінет допоміжних історичних дисциплін; ЦДІА У Москві.— Ф. 986, оп. 1, № 77.— Арк. 47, 55 зв.).

[71] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 32.— Арк. 19—20. Війна, що вибухнула за кілька місяців, зробила подальші переговори неактуальними.

[72] ЦДІА у Москві.— Ф. 986, оп. 1, № 25.— Арк. 2.

[73] Залишок коштів, що виявився після обрахунку, було вирішено витратити на видання збірника історичних документів про так званих любецьких землян, що жили на Чернігівщині ще в XVI ст. (Сборник исторических документов // Черниговское слово.— 1914.— 25 июня.— № 2172.— С. 3).

[74] ЦДІА України в Києві.— Ф. 856, оп. 1, № 32.— Арк. 21—22.

[75] Автограф зберігається у його дочки Наталі Жданович, якій складаю найглибшу подяку за надану можливість працювати з паперами її батька.

[76] *Лукомський Г. К.* Егор Нарбут художник-график.— Берлин, 1923.— С. 18—19.

[77] *Лукомский Г.* Венок на могилу пяти деятелей искусства.— Берлин [1922].— С. 7—8.

[78] *Михайлів Юх.* Фрагменти спогадів про Г. І. Нарбута // Бібліол. вісті.— 1926.— № 3(12).— С. 47.

[79] Науковий архів Інституту археології АН України.— Ф. 9. Щербаківського.— № 218.— Арк. 5. Стилістичні помилки виправлено без застережень.

[80] Документ датується 14 лютого 1919 р.—Радянську владу в Києві встановлено 5 січня.

[81] Килим, ведмедик і штоф зі збірки Модзалевського відтворено у виданні: *Модзалевський В.* Основні риси українського мистецтва.— Чернігів, 1918.

[82] У липні 1917 р., випрошуючи в нього один із портретів, колекціонер, присяжний повірений Лев Миколайович Віхман писав Модзалевському: «У Вас ведь столько портретов, что Вам и вешать негде» (III, 31911).

[83] У Чернігові в збірці була ще шабля. Про її наявність свідчить розписка на бланку Чернігівської ради солдатських і робітничих депутатів від 24 січня 1918 р. (підпис: *«Маслак»*): «Получена от В. Л. Мадзолевского шашка» (XII, 678). Чи не та це шабля, що її обіцяла подарувати О. Є. Модзалевська?

[84] На заяві напис: «Вст. ч. 37.15.II.19» і чотири гербові марки. Одночасно Модзалевський написав заяву з проханням дати охоронного листа для «невеличкої бібліотеки, яка складається майже виключно з книг по історії України й генеалогії» та звільнити її від реквізиції. Серед помітох: «Від Ар[хівного?] Б[юро]» та «Вих. 572.15.II. Видано посвідч. ЯК» (XII, 668).

[85] Очевидно, цей охоронний лист «перекрив» охоронне свідоцтво від 15 лютого, яке залишилось без підпису; «Видане се свідоцтво Вадиму Львовичу Модзалевському в тому, що його бібліотека коло 1500 назв, яка міститься на Георгіївському пр. в буд. 11, пом. 2, знаходиться під охороною комісаріата по Головному управлінню мистецтв та національної культури. Перенесення книг до іншого помешкання, руйнування або користування сторонніми людьми без дозволу комісаріата забороняється» (XII, 670).

[86] *Балицький П.* Спогади про Нарбута // Бібліол. вісті.— 1926.— № 3(12).— С. 56.

[87] *Ернст Ф.* Георгій Нарбут: Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів.— С. 81—82. Про ті самі події Г. К. Лукомський розповідає так: «Стали они продавать свои любимые вещицы, спустили за гроши — надо же было существовать — все любимое, накопленное годами. Хотели было магазин устроить, да не удалось; поставили этикетки, список-каталог составили, цены обдумывали, смеялись, шутить старались... Но смех этот сквозь слезы был. И начали приходить и брать вещи чужие люди, вещи выбирать особо ценные, ибо не мог художник Нарбут просто кое-какие вещи покупать. Пусть это были вещи недорогие, не лучшие, но это были вещи тонкие, «вкусные» и «типичные» (*Лукомский Г.* Венок на могилу.— С. 10—11). Пор.: *Лукомский Г. К.* Егор Нарбут.— С. 25. Тут у мемуариста вийшла очевидна плутанина з датами.